

RAD

Gustav Herling-Grudinski

Pred kapijama logora u Staroj Gradskoj, jula 1942. godine

Iz dana u dan

U pet i trideset ujutro vrata barake s treskom su se otvarala i u tišini, narušavanoj samo poslednjim uzdasima u snu, razlegao se glasan povik: Подъем! Odmah zatim razvodnik — zatvorenik odgovoran za izlaz brigada na posao — prolazio je brzim korakom duž ležaja trzajući spavače za noge. Zatvorenici su se teško pokretali na ležajima, odbacivali sanjivim pokretima ruku ogrtače kojim su pokrivali glave, i ustajali tako polako kao da su im tela bila sputana nevidljivim sponama, i ječeći od bola padali ponovo na ležaje. Sada je duž ležajeva polako prolazio dežurni, jednolično šapćući: »Momci, na posao!« U njegovu dužnost spadalo je da digne baraku na noge pre otvaranja kuhinje. Ipak, za razliku od razvodnika, on je to činio blago i pažljivo, kao čovek koji sam ne radi, nego podstiče druge da rade, i kome njegov najniži položaj sluge robova ne dozvoljava da se grubo dernja, što je tako uobičajeno među slobodnim ljudima i njihovim logorskim opunomoćenicima.

Ono nekoliko minuta koje su stanovnici svake barake posle buđenja provodili nepomično na ležajima, bila je svojevrsna jutarnja molitva zatvorenika. Redovno je počinjala od psovki, a završavala se skoro uvek oveštalim obrtom: »Eh, dozlogrdio život!« Ponavljan iz dan u dan na svim ležajima, on je za mene na kraju krajeva postao nešto kao prodorna žalba u koju se umešalo sve što je mogao i umeo zatvorenik da kaže o svojoj smrti za

života. U drugim zemljama i u drugim uslovima mesto toga kratkog povika očajanja zauzima prava molitva ili brisanje iz kalendara jednog dana robije; sasvim je razumljivo što čovek lišen svega izuzev nade počinje dan obračunajući svoje prve misli i molbe njoj. Ali kako su mogli to činiti ljudi kojima je oduzeta čak i nada? Nijedan sovjetski zatvorenik nije mogao pouzdano znati kada će mu se okončati presuda, jer je iz iskustva znao hiljade slučajeva kada je rok produžavan na još deset godina jednim potezom pera Особо́ро совешания НКВД у Москви. Samo onaj ko je ikad sedeo u zatvoru može razumeti svu okrutnost takve činjenice: za godinu i po dana boravka u logoru samo sam nekoliko puta čuo da je neko glasno sračunavao godine, meseci, nedelje, dane i časove koje je još trebalo da odrobija. Postojao je kao neki prećutni dogovor iz želje da se ne izaziva sudbina. Što se manje govorilo o rokovima, što se manje nade unosilo u povratak na slobodu, tim verovatnijim je izgledalo da će »ovoga puta« sve ispasti dobro. Raspaljivati nadu značilo je podvrgavati se strašnoj opasnosti razočaranja. U tome ćutanju, koje je podsećalo na tabue kakovima su u crnačkim plemenima okružena imena osvetoljubivih bogova, smirenje je susedovalo s tihom i istrajnom spremnošću na najgore. Zatvorenik nenaoružan tom spremnošću primao je neočekivanost kao smrtni udarac. U julu 1941. godine, dve nedelje posle izbijanja sovjetsko-nemačkog rata, video sam kako je stari železničar iz Kijeva, Ponomarenko, koji je presedeo punih deset godina u raznim sovjetskim logorima i koji

je jedini među nama uvereno govorio o predstojećem oslobođenju sa sigurnošću koja je isključivala bilo kakve bojazni, na dan okončanja roka bio pozvan izvan zone da bi mu saopštili kako mu je presuda promenjena na »doživotno«. Kad smo se vratili s rada, više ga nije bilo među živima: umro je u baraci od srčanog udara. Dimka nam je potom pričao kako se Ponomarenko vratio iz Trećeg odeljenja bled i stariji za svojih deset, naprazno odrobijanih godina, i kako je bez reči legao na ležaj. Na sva pitanja odgovarao je: »Propao život« i on, stari boljševik, čas se tiho molio umrtvljenim usnama, čas lupao glavu o drveni ležaj. Umro je između šesnaest i sedamnaest časova, kada je Dimka, kao obično, pošao da donese četinarske igle i vreću vodu. Moguće je samo se domišljati šta se dešavalo u njegovom srcu, ali sigurno je da se sem očajanja, bola i bespomoćnog gneva u njega prokralo i osećanje žaljenja što se lakomisleno pouzdao u nadu. Mora da se trenutak pred smrt osvrtao na svoj propali život, i da je gorko sebe prekorevao što je razdržao sudbinu svojim besmislenim poverenjem. U baraci se posle toga čulo više reči osude nego saosećanja. Patio je — to je istina — ali zar nije bio i sam kriv? Zar se nije igrao vatrom govoreći svakodnevno o nailazećem danu oslobođenja? Zar nije urekao slobodu, umesto da poslušno čeka presudu sudbine? A nije bio nedopečeni početnik — svojim očima je video 193 godine kako su ljudi presecali sebi vene kada je trebalo u 16 časova da izidu na slobodu, a u 12 im je iz Moskve stizala odluka o brisanju obračunavanja dvaju da-

na za svaki dan stahanovskog rada! Sam je pričao, smejući se, kako je zdrav razum njemu uvek govorio da radi samo onoliko koliko je nužno da mu dan priznaju za dan. A sada? ... Sad njemu nisu uračunali 3.650 dana upornog, poštenog rada. Zar to nije bila pravilna kazna za omalovažavanje zakonâ logorskog života?

I sve je ponovo poteklo po starom, mesto Ponomarenka zauzeo je drugi zatvorenik, mesto poverenja u zakon zauzelo je staro predubedenje, a mesto svakodnevnog odbrojavanja odrobijanih dana uzvik: »Eh, dozlogrdio život!« — jedine reči kojima je u logoru bilo slobodno izražavati beznade, ne izazivajući nadu.

U četvrt do šest na ležajima su ostajali još samo oni koji su prethodnog dana dobili od lekara oslobođenje, a ostali su se počinjali odevati. Pogrbijene pojave saginjale su se nad bosim nogama, pokušavajući da od krpa, uzičica, komadića žice, ritavah valjanki i komada od autogumâ

u pravcu kuhinje, gurkajući se uzajamno i zvečeći kotličima. Pored bunara i pored nevelike barake u kojoj su pripremali ključalu vodu, čuo se zvekot vedara, škripanje mokrog snega i tih šapat sveštenika, koji su mirno izmenjivali jutarnje ljubaznosti. Mračna klopka neba zatvarala nas je od dalekog sveta, koji je u blesku maločas zapaljenih lampi počinjao da se kreće upravljajući se po svojim zakonima.

Na podijumu ispred kuhinje postrojavana bi se tri reda, što je približno odgovaralo društvenom raslojavanju logorskog proletarijata. Pred prozorom s natpisom »treći kotao« stajali su najbolje obučeni i najnaočitiiji zatvorenici, stahanovci, čija je dnevni proizvodni kapacitet dostizao ili prekoračivao 125% norme; njihov doručak sastojao se iz velike kutlače guste kaše i komadića usoljene treske ili sleđa. »Drugi kotao« dobijali su oni koji su ispunjavali normu 100% — takode kutlaču ka-

ispune 100% norme, u taj red spadali su zatvorenici koji su se namerno štedeli na poslu, u uverenju da je bolje malo raditi i malo jesti, nego mnogo raditi, jesti jedva nešto više, zatim stanari »mrtvačnice«, koji su imali pošteđu od rada, dežurni iz svih baraka i neki zatvorenici iz logorske posluge i administracije.

Pre šest doručak su dobijali samo oni koji su išli bez straže, pa su mogli i izvan zone izlaziti sami, s posebnim propusnicama. Osim vodonoša i zaposlenih u kušama slobodnih logorskih činovnika u Jercevu, u tu grupu su spadali i tehničari, inženjeri i drugi stručnjaci koji su morali da stignu namesto pre no što stignu brigade. Njihovo jelo iz »iteerovskog« (ITR — inženjerijsko-tehnički radnici) kotla i po količini i kvalitetu bilo je bolje čak i od sledovanja stahanovaca iz opštih radova. U šest i trideset svi su se prozori zatvarali — počinjao je odlazak brigada na rad. Kasnije su ih nakratko ponovo otva-

Deca i žene s Kozare koje će, posle oduzimanja prtljaga i živeži, odvesti u sabirni logor Jasenovac, kod Jasenovca

sklepaju što je moguće topliju i trajniju obuču za jedanaestčasovni radni dan. Samo su elitne brigade (među koje je spadala i naša), zaposlene u radovima neposredno vezanim s proizvodnim planom logora, dobijale novu odeću i imale pravo da zamenjuju iznošenu. Približno tri četvrtine zatvorenika izlazilo je na posao u dronjcima kroz koje se često providelo golo telo na nogama, ledima i grudima. Nije čudo što mnogi nisu imali hrabrosti da se svlače za spavanje, plašeći se da im se s takvim trudom učvršćena odeća ne raspadne. Za njih je buđenje bilo samo znak kakav se čuje u železničkoj čekaonici. Oni su stresali sa sebe san, spuzavali s ležajeva, kvasili u uglu barake oči i usne i odlazili u kuhinju. Na rad su izlazili s tajnom nadom da će zamrzavanje otkrivenih delova tela ispasti barem tako da dobiju nekoliko dana pošteđe.

U zoni je još vladao mrak. Tek pred samu jutarnju prozivku nebo bi lako zarudelo na rubu horizonta, da bi se zatim rastopilo u mrzlo-plavi odblesak snega. Sada je teško bilo razgledati lica čak i onih koji su išli nadomak ruke. Svi su išli

še, ali bez ribe. U tome redu većinom su se prvi postrojavali starci i žene iz brigada, kojima je proizvodnost u postocima nemoguće bilo izračunati, pa su im stoga i dodeljivali drugi kotao na stalno. Najstrašniju sliku predstavljao je red za »prvi kotao«: dug red jadnika u krpama i dronjcima, u uzicama ispezivanim opancima i izlizanim kapama s naušnicima, čekao je na svoju kutlaču najređe kaše. Lica su im bila iskrivljena od bola i sasušena kao pergament; oči zagnojene, široko razrogačene od gladi, nesvesno su zverale na sve strane; šake su im grčevito stezale kotličice, kao da su im se žičane ručice zanavek zamrznule za ukočene prste. Posrćući od izmoženosti nestrpljivo su se gurali prema prozorčiću, žalostivo bogoradeći dodatak, zagledali u kotličice zatvorenika koji su odlazili od prozora drugog i trećeg kotla. Upravo tu su najčešće i izbijale svade, upravo tu su glasovi najčešće iz smirenog prosjačkog cviljenja prelazili u visoki falset zavisti, gneva i mržnje. Red pred prvim kotlom uvek je bio najduži. Sem najmnogobrojnije grupe onih koji, pored sveg staranja, nisu bili kadri da

radi zatvorenika koji su imali lekasu pošteđu, za radnike iz zone na drugom kotlu, i za stavnovnike »mrtvačnice« na prvom.

Malo ko je od zatvorenika imao dovoljnu snagu volje da doručak donese iz kuhinje u baraku. Najčešće bi ga pojeli stojeći, odmah tu pored podijuma, u dva-tri gutljaja slistivši sve što bi kuvarska kutlača ubacila u prljavi kotlič. Pravo od kuhinje zatvorenici su se u nevelikim grupama slivali u crnu gomilu okupljenu kraj stražarnice. U zoni se već razvidnjavalo, iz proredivane tame najpre bi se pojavljivale zasnežene žičane ograde, a zatim ogromno snežno polje koje je dolazilo do jedva vidnog pojasa šume na horizontu. U susednom Jercevu i u barakama gasila bi se svetlost, iz dimnjaka bi se vukli uvis mrko-žuti pramenovi dima. Mesec se postepeno mutio, zamrznut na ledenastoj ploči neba kao kružić limuna u želeu. Poslednje zvezde bi se topile, još jedva-jedva svetlomrcajući na brzo rasvetljavanoj podlozi. Počinjao bi jutarnji razvod — izlazak brigada na posao.

Na dati znak brigade bi se postrojavale na malom trgu pred stražarnicom. Zatvorenici bi se postrojavali u parovima: u običnim brigadama — stariji napred, mladi pozadi, a u onima koje nisu ispunjavale norme — obrnuto. Taj običaj treba malo objasniti. Praktički je u logoru bilo malo zatvorenika koji su se držali pravila da je bolje manje raditi i manje jesti. U velikoj većini metod iscedivanja iz zatvorenika maksimuma fizičkih snaga uz minimum povišenja sledovanja delovao je glatko i uspešno. Gladan čovek ne filozofira — on je spreman na sve, samo da bi dobio dodatnu kašiku jela. Otuda je općinjenost normom bila ne samo privilegija slobodnih, koji su je ustanovili, nego i elementarna životna naredba robova koji su je ispunjavali. U brigadama koje su radile u grupama od po tri-četiri čoveka, najrevnosniji čuvari norme bili su sami zatvorenici, pošto su se i norme izračunavale po grupama, deleći je na broj učesnika grupe. Tako se potpuno gubilo osećanje robijaške solidarnosti, ustupajući bezumnoj trci za postocima. Nekvalifikovani zatvorenik koji se nađe u uspešnoj grupi nije mogao računati ni na kakve obzire; posle kraće borbe morao bi se povući i preći u grupu u kojoj bi često njemu padalo u deo da nadgleda slabije radnike. U svemu tome bilo je nečeg neljudskog, nečeg što bez milosti kida jedinu vezu koja, reklo bi se, postoji na prirodan način među zatvorenicima — njihova solidarnost pred licem progonitelja. Način na koji su se postrojavale brigade pred izlazak van

Prve su izlazile van zone brigade drvo-seča, čija je maršruta do mesta rada iznosila od 5 do 7 kilometara; izlazeći iz logora u šest i trideset, oni su na svoj odsećak šume stizali oko sedam i trideset, a okončavali posao u sedamnaest. Razvodnik, koji je u jutarnjoj prozivci bio nešto poput ceremonijalmajstora, pozivao je brigade u propisanom sledu prema logorskoj kapiji i raportirao komandiru straže, koji je s tablicom i olovkom stajao tačno na granici zone i slobode. Iza kapije je čekao odred »vohre« (вооружена охрана) u dugim vojničkim šinjelima, šubarama i bajonetima na puškama. Komandir straže zvanično je predavao brigadu njenom stalno prideljenom naoružanom pratiocu. Стрелок je istupao iz reda, govorio svoje ime i broj brigade, proveravao njeno brojno stanje, glasno ponavljao brojku komandiru straže i potpisom na tablici potvrđivao da je primio toliko i toliko ljudi radi obavljanja tih i tih poslova. Od tog trenutka on je bio taj koji je svojom glavom odgovarao za brigadu, i pre polaska izgovarao je zatvorenicima logorskim zakonom propisanu formulu: »Brigado ta i ta! Upozoravam: korak levo, korak desno — pucam bez opominjanja.« Posle toga davao bi znak za polazak, i pogruvši pušku kao za napad, s rukom na zatvaraču, puštao brigadiru napred, a sam je išao pozadi. Za drvošećama izlazile su brigade na berzu drvetâ, tesarske brigade na rad u gradu, brigade koje su radile na građenju poteba, brigade za rad na crpnoj stanici i elektrocentrali. Od logorske kapije razilazile su se na sve strane crne povorke

njoj od dva kilometra od zone, nalazile su veliku prijatnost u prolaženju pored poznatih mesta, drvetâ, zamrznutih potocića, polusrušenih koliba i vetrolomâ. Bilo je to kao neko samoučvršćivanje u životu putem postojanog posmatranja nepromenljivih prirodnih zakona. Neke brigade do te mere su se saživljavale s oružanim pratiocima, da je bilo dovoljno da se udalje iz vidnog polja straže, pa da »strelak« zabaci pušku preko ramena i stupa u prijateljske razgovore s poslednjim parovima. U tome ispoljavanju ljudskih osećanja nije se toliko ispoljavala potreba da se čovek digne iz poniženja i prezira, koliko prijatno osećanje kršenja zatvorskih propisa. Ponekad se pratilac odnosio prema brigadi blagonaklono, pa čak i s nečim što je podsećalo na rudimente griže savesti. Stoga su dani kada je u brigadi dolazilo do smene pratioca spadali u izuzetno važne, kada se u barakama najživlje raspravljalo. Uvek je moralo da prođe izvesno vreme pre no što se između robova i čuvara ne uspostavi nova nit uzajamnog razumevanja. A ne treba ni govoriti da je bilo slučajeva kada su pratioci smatrali zatvorenike svojim prirodnim neprijateljima. Takva brigada nije propuštala čak ni najmanju priliku da pratiocu oteža rad.

Prvi časovi dana bili su najteži. Tela koja su se više umorila spavanjem na tvrdim ležajima nego što su se odmorila, morala su da savladaju mnogo bola da bi se ponovo uključila u radni ritam. Osim toga, ujutro nije imalo na šta da se čeka.

Na »prijemnom« u logoru Stara Gradiska, jula 1942. godine: pod ustaškom stražom, deca su, odvojena od majki, evidentovana i selektovana...

zone, dovodio je taj sistem do čudovišne okrutnosti. U normalnim brigadama tempo marša nametali su zatvorenici stariji po godinama, i to je bilo razumljivo. U brigadama u kojima se osećao nedostatak proizvodnje, mlade su puštali napred kako bi oni dobijali u vremenu brzim hodom, vukući za sobom oronulije. Taj prirodni odbir je brigade vrlo brzo podmlađivao, jer su stare posle nekog vremena slali u »mrtvačnice«.

zatvorenika — pognutih, zgrčenih od hladnoće i koji su teško vukli za sobom noge — posle nekoliko minuta nestajali su s vidika kao rasuta štamparska slova jednim pokretom ruke ščišćena sa belog lista hartije.

Put do radnog mesta bio je naporan, ali u poredenju sa samim radom još uvek je ličio na razonodu. Čak i brigade koje su radile na razdaljini ne ma-

Samo su stahanovci u podne dobijali po kutlaču kuvane soje i po sto grama hleba; to **nagrađno jelo** razvio je u velikom čabru ugrađenom u sankama jedan vozivoda pod nadzorom kuvara. Ostali su provodili pauzu za ručak sedeći kraj vatre i pušeći zajedničku cigaretu u krug, okrenuti tako da ne bi gledali tamo gde stahanovcima dele nagrađno jelo i da ih ne vide kako jedu. Retki su bili zatvorenici koji su uspevali da od jučerašnjeg ruč-

ka sačuvaju komadić bajata hleba. Sledovanje hleba izdavalo se nakon povratka u zonu u iznosima: treći kotao — 700 grama, drugi kotao — 500 grama, prvi kotao — 400 grama. A hleb je — ako se ne računala kutlača kaše ujutro i porcije retke supe uveče — bio osnovna hrana u logoru. Uzdržati se i ne pojesti ga u celini odmah posle primanja — zahtevalo je nadljudski napor volje, i to su postizali samo oni zatvorenici koji su posle večere još odlazili u kuhinju da bi za postepeno rasprodavanje delova svoje odeće sa slobode kupili od kuvara dopunsku porciju supe.

Tek dva časa pred povratak u zonu zatvorenici bi malo živnuli. Perspektiva bliskog odmora i makar kratkog utoljenja mučne gladi delovala je tako da nam najvažniji nije bio sam povratak, nego smo njegovom iščekivanju smatrali najvećim dnevnim doživljajem. Kao pri svakoj idealizaciji, više je u njemu bilo zavaravanja nego istine. Muka logorskog života nije se okončavala u baraci, baš naprotiv, tamo se ona pretvarala u muku misli o smrti. Ali bila je u tome — istovremeno privlačna i odbojna — tajanstvena draž patnje u najvećoj intimnosti. Ležeći usamljeno na ležaju čovek je najzad mogao da se oseti slobodnim — od rada, od logorskih drugova, od vremena koje se vuklo kao stvrdnjavana smola. Samo u zatvorenosti lako je shvatiti da život bez očekivanja na bilo šta nema ni najmanjeg smisla i prepunjava se očajem. Čekajući samoću, mi smo je se istovremeno bojali. Ona je bila jedini nadomestak slobode — nadomestak za koji se u trenutku potpune opuštenosti plaćalo olakšanjem i skoro fizički bolnim plaćem. Ali takav je uvek prvi refleks beznada: vera da će se u samotnosti patnja prekaliti i uzvisiti kao u očišćujućoj vatri. Malo je ljudi sposobno da stvarno podnesu samoću, ali mnogi sanjaju o njoj kao o krajnjem pribezištu. Slično kao misao o samoubistvu, misao o samoći biva najčešće jedini oblik protesta za koji smo kadri kada nas sve obmane, a smrt još uvek ima u sebi više strave nego privlačnosti. Misao, isključivo misao, jer očajanje koje potiče iz svesti, mnogo je strašnije od tupog očajanja. Kada bi bilo moguće zamisliti šta oseća brodolomnik koji krajnjim naporom volje dopliva na pusto ostrvo, to bi bila osećanja veoma bliska našima u času pred povratak u zonu; jer u njima je još postojala nada. No može li postojati veće mučenje no naglo uviđanje da je ta nada bila samo obmana razdraženih osećanja? Biti čvrsto uveren da si na pustom ostrvu, bez ikakvih izgleda da se spaseš — eto šta je prava muka. Ali plivati prema njemu ostacima snaga, boriti se s talasima koji ti zapljuskuju oči, gutati plućima razdiranim od bola vazduh, čuti ubrzano lupanje srca, naprezati sve mišiće nogu i ruku — približavati se, približavati se! — radi toga još vredi živeti. Svakoga dana doživljavamo isto svakog dana nakratko pred povratak u zonu zatvorenici su se smejali i razgovarali jedan s drugim kao slobodni ljudi; i svakog dana su, nakon povratka s rada legalni na prične kao ljudi koje davi očaj.

U šumskim brigadama, koje na Severu čine osnov logorskog proizvodnog plana, rad je bio podeljen među nekoliko kolektiva od po četiri-pet ljudi. Stalno menjajući mesta (bili su poslovi lakši i teži), jedan je rušio borove tankom testerom zategnutom kao tetiva luka, drugi je oborena drveta čistio od grana i kore, dok je treći (a to je i bila forma odmora na smeću) spaljivao granje i koru na vatri, a dvo-

jica su stabla testerili na trupce određene dužine, slažući ih u kubike od metra ili dva metra. U takvoj podeli rada glavni čovek u seči bio je takozvani **desetar**, a to je bio ili zatvorenik koji je stekao poverenje, ili čovek iz slobode. On je merio gotovo drvo, obeležavajući pobrojane trupce logorskim štambiljem. Njegova merenja bili su za svakog brigadira osnov za izračunavanje normi pojedinih grupa u brigadi. Danas više ne umem da kažem kolika je bila visina norme u šumi, ali sećam se da su Finci, koji zasluženo uživaju slavu najboljih drvoseča, smatrali da je ta norma previsoka čak i za radnike koji se dobro hrane. Stoga je prekoraciivanje norme u šumskim brigadama bilo nemoguće bez takozvane **tufta** — vešte prevare. Autoritet brigadira među zatvorenici (koji je bio i izvor pobočnih prihoda od onih koji su radili lošije) merio se njegovim darovima u toj oblasti. Načini su bili raznoliki; bilo je moguće tako složiti trupce da bi kubici izvana izgledali puni, a da bi u sredini bilo mnogo praznina — taj način su primenjivali samo onda kada je desetar bivao zatvorenik koji je za mito u hlebu zatvarao oči na gustinu složenog drveta. A ako bi desetar bio nepotkupljiv činovnik sa slobode (ponekad su zatvorenici uspevali da potkupe i slobodne ljude — uglavnom odećom), sa trupca sa izmerenog kubika tanko bi se otesterilo kraj sa štambiljem, i taj »novi« trupac prenosio bi se na novi kubik, još neizmeren, a otestereno kraj bi se brzo spaljivao. U svakom slučaju može se čvrsto reći da bez **tufta** i potkupljivanja na svim odsecima rada u logoru, norme na svim odsecima rada ne bi bile ispunjavane čak ni u sto posto.

Rad u šumi spadao je u najteže uglavnom zbog uslova u kojima se radilo. Udaljenost od mesta seče do logora iznosila je prosečno šest kilometara u jednom pravcu, zatvorenici su čitav dan radili pod golim nebom, do pojasa u snegu, promočeni do kože, gladni i neljudski umorni. Nisam u logoru sreo zatvorenika koji je na radu u šumi izdržao duže od dve godine. Obično su već posle godinu dana odlazili s neizlečivom srčanom manom u brigade zaposlene na lakšim poslovima, a otuda na smrtnu »penziju« — u »mrtvačnicu«. Iz novih transportata zatvorenika koji su povremeno stizali u Jercevo, uvek bi lovili najmlađe i najsnažnije da bi ih — kako se govorilo u logoru — »propustili kroz šumu«. To vrbovanje robova ponekad je u dekorativnim detaljima nalikovalo na sve što smo u knjigama čitali o trgovini robljem: starešina jercevske logorske odeljenja Samsonov ponekad je udostojavao svojim prisustvom lekarske preglede, i sa zadovoljnim osmehom opipavao bicepse, ramena i leđa novodošavših zatvorenika.

Radni dan u svim brigadama u načelu je trajao jedanaest časova, a posle izbijanja rata produžili su ga na dvanaest časova. U brigadi nosača u prehrambenoj bazi, gde sam ja najduže radio, nije bilo ni tih ograničenja: rad je zavisio od broja prispelih vagona, a vagoni se nisu smeli zadržavati — za svaki prekobrojni čas logor je plaćao železnici. Tako smo često radili i po dvadeset časova na dan, s kratkim pauzama za jelo. Nas nije obavezivalo ustajanje ako smo se u zonu vraćali posle ponoći; tada smo se vraćali u bazu u jedanaest pre podne i ponovo radili onoliko koliko je bilo potrebno da se istovareni vagoni na vreme vrata s našeg kraka u Jercevo. Samo zahvaljujući tim prekobrojnim časovima naša norma kretala se u

granicama 150—200%. Pa ipak, i u našoj brigadi **tufta** se primenjivala veoma često — makar i zato što je većina nosača želela da bude upisana u »crvenu tablu« stahanovaca, što je davalo pravo na kupovinu komadića konjske kobsice u logorskoj prodavnici. **Tufta** u prehrambenoj bazi počivala je na dodavanju — s pristankom desetara koji je potpisivao brigadne spise — nekoliko metara uz razdaljinu od vagona do skladišta. Nosačke norme, naimе, sastojale su se iz dveju komponenata: količine prenesenog materijala i razdaljine između skladišta i vagona. U prvome se ništa nije moglo dodavati, uz vagone su stizali i podaci o teretu; drugi podatak pružao je brigadiru mogućnost za manevrisanje s računima.

U prvi mah nije lako shvatiti zbog čega se pri takvim okolnostima u logoru smatralo da je rad u brigadi nosača u prehrambenoj bazi svojevrsna socijalna privilegija. Treba tu ipak pamtititi da prekovremeni rad u bazi nije spadao u izuzetke, pošto je bilo dužno da 25 zatvorenika istovari svu količinu hrane potrebne za ishranu 30 hiljada svojih drugova iz čitavog kargopoljskog logora i zadrugu slobodnih ljudi pored logora. Pa ipak, desetine zatvorenika čekalo je kada će neko od nas osloboditi za njih mesto. Zašto? Uzroka su bila dva: jedan čisto materijalni, a drugi moralni, ili tačnije, psihološki. Rađajući u bazi mi smo često mogli makar nešto da ukrademo: komadić sušene ribe, šaku brašna, nekoliko krompira. Rađajući prekovremeno imali smo pravo da s našim starešinama — takođe zatvorenici, a ponekad i slobodnjacima — pregovaramo kao ravnici s ravnima. Činjenica što je naš radni dan izlazio van svih ustanovljenih okvira, davala nam je pravo da nas mole da radimo još. Razume se, naši prepostavljeni su u slučaju odbijanja uvek mogli da se obrate logorskoj upravi, pridajući dobrovoljnosti karakter logorske prisile, ali u logoru se utro takav običaj da se nikad nije pribegavalo krajnjim merama dok se ne iscrpu sva sredstva mirnog ubeđivanja. A i mi sami brižljivo smo vodili računa o tome da se ne lišimo i onih krajnjih privida slobode; u svakom zatvoreniku postoji želja da spase makar i ništavne ostatke sopstvene volje, što se, zaboravljajući na glavni princip logorskog samoodržavanja, smatralo gotovo privilegijom ako se bezglasno pravo osveštavanja bezgranične eksploatacije ropskim radom proglasi činom sopstvenog pristanja na nju. Tu kao da čujem Dostojevskoga: »Ceo smisao reči zatvorenik označava čoveka bez slobode; trošeći novac, on već **dejtuvuje po svojoj volji**.« Razlika je bila samo u tome što u nas nije bilo novca, ali imali smo ostatke snaga, i mi smo njima plaćali za spasavanje najskromnijih privida čovečnosti isto tako štedro kao carski robijaši svojim kopejkama.

Posle povratka s rada svaki brigadir je ispunjavao formular dnevne proizvodnje i odnosio ga u kancelariju normiraca, logorskih računovoda (zatvorenici sa opštih radova nazivali su ih »nedotupavcima«) koji su dobijene podatke na osnovu specijalnih tabela preračunavali u postotke i slali svoje račune u logorsku upravu. Čitavom tom procedurom bavilo se, po mojim približnim ocenama, cko tri-deset osoba na dve hiljade zatvorenika u samom jercevske logoru. Podaci o postocima išli su u biro za snabdevanje, gde su ih preračunavali na »kotlove«, i u finansijsku sekciju logora, gde su lične kartone zatvorenika ispunjavali dugim

stupcima brojki, koje su u rubljama i kopecima odgovarale zatvoreničkim zaradama po tarifnoj shemi utvrđenoj za logore prisilnog rada. Za godinu i po dana moga boravka u Jercevu samo je jednom — 1. maja 1941. godine — u naš logor došao logorski blagajnik s podacima o našim zaradama. Dali su mi da potpišem ogroman formular iz koga je proizlazilo da je moja zarada za šest meseci jedva bila dovoljna za pokrivanje troškova za moje izdržavanje u logoru (»održavanje« ba-

grlo, kako im se stezao pod rebrima prazan želudac, kako su ih bolele kosti nogu i ruku! Na znak oružanog pratioca ustajali smo od vatre, neki oslanjajući se na štapove odsečene za vreme rada. Oko šest časova uveče sa svih strana puste, bele ravnice prema logoru su se vukle brigade, kao pogrebne povorke senki koje su na ledima nosile svoja sopstvena mrtva tela. Idući krivudavim, uskim stazama izgledali smo kao pipci ogromne crne hobotnice čija je njuška, probijena u

tak zastajali pred spiskom onih koji su toga dana primili poštu, i polako se razilazili po barakama da uzmu kotliče i hitali u kuhinju. U zoni je opet bilo tamno, kao ujutro, na osvetljenom podijumu pred kuhinjom rasli su redovi i zveketali kotliči. Prolazili smo jedan kraj drugog čutke, kao ljudi u kužnom gradu. Odjednom bi tu tišinu razdirao jeziv krik: to su nekome ko je stajao na rubu podijuma ukrali kotlić sa supom.

Ustaški logornici su čak i dojenčad, koja su jedino od materinskog mleka mogla živeti, oimali od majki...

raka, odeća, hrana, troškovi administracije), i da je meni u gotovu ostajalo svega 10 rubalja, što je odgovaralo jednom novčiću od šest pensa. Nevelika uteha bila je za mene činjenica što sam plaćam za svoj zatvor, uključujući i rashode na stražare koji me čuvaju i na enkavedeovce iz Trećeg odeljenja, koji budno prate neću li onim što govorim zaraditi drugu osudu. Ali moglo je biti i gore. Znao sam mnoge zatvorenike koji nisu zaradivali ni za to, i koji su svakog 1. maja saznawali koliki je minus na njihovom računu. Ne znam da li su potom tu doplatu za rashode »popravnog« logora morali unositi posle izlaska iz logora od zarada na slobodi, da bi raščistili račune s logorom, ili su traženi iznos možda pokrivala njihove porodice.

Nakratko pre završetka rada zatvorenici su odnosili alat u šupe i sedali u krug oko vatre. Petnaestak pari žilavih ruku, pokrivenih tragovima okorele krvi, crnih od rada i istovremeno pobeledih od zamrznutosti dizalo se nad plamenom, oči bi im ispunjavao bolešljiv sjaj, a na licima bi im poigravale senke od vatre. To je bio kraj — kraj još jednog dana. A kako su teške bile te ruke, kako su se osećala probadanja u plućima od svakog udaha lednog vazduha, kako su se srca penjala pod

zoni sa četiri harpuna reflektora, cerila u nebo zube baračkih osvetljenih prozora što su svetlucali u tami. U potpunoj večernjoj tišini samo se čulo kako sneg škripi pod nogama, i kako uz šibanje kandžija viču oružani pratioci: »Brže, brže!« ali mi nismo mogli brže. Vukli smo se čutke, skoro se naslanjajući jedni na druge, kao da smo tako srasli lakše mogli doteturati do već osvetljenih logorskih kapija. Još nekoliko stotina metara, još jedan napor, a zatim zona, kutlača supe, komadić hleba, ležaj i samoća — željena, ali koliko ipak iluzorna samoća. . .

Ali to još nije bio kraj. Poslednjih trista — dvesta — sto metara prolazilo je u smrtnoj trci prema kapiji: onako kako su stizale pred kapiju, brigade su prolazile kroz pretres. Dešavalo se da pred samim ciljem neko u gomili zatvorenika padne kao zbačena s ramena vreća. Podizali bismo ga ispod ruku, da ne bismo oklevali s pretresom. Teško brigadi u kojoj se nade neki nedozvoljeni predmet ili ukradena ogrizina. Nju bi slali u stranu, i na mrazu, na snegu razodevali skoro do gola. Bivalo je pretresa koji su sa sadističkom sporošću trajali od sedam do deset časova uveče.

Tek kad se uđe kroz kapiju, u zonu, bio je odista kraj. Zatvorenici bi za trenu-

I tako dan po dan — nedeljama, mesecima, godinama — bez radosti bez nade, bez života.

Ogrizak

Šta je — i šta može da postane — rad u rukama onih koji hoće da ga iskoriste kao oruđe mučenja, najbolje od svega kazuje priča o tome kako su u zimu 1941. godine sasvim legalno, samo malčice iskrivljujući logorski zakon, ubili radom zatvorenika jedne od šumskih brigada.

Mesec dana posle mog dolaska u Jercevo, u logor je iz Lenjingradskog zatvora stigla nova etapa — sto političkih zatvorenika i dvadeset kriminalaca. Kriminalce su ostavili u Jercevu, a političke su razaslali po logorskim punktovima, izuzev jednog, Gorceva, jakog, mladog momka, s tupim licem fanatika, koga su odmah otpravili na seču šume.

O tome Gorcevu u logoru su se širile čudne glasine, a on sam, nasuprot ustaljenim običajima, nikad ni rečju nije pomenuo svoju prošlost. Već je to jedno izazvalo neraspoloženje zatvorenika prema njemu; ljude koji su ljubomorno čuvali tajnu svoje osude smatrali su ili previše uobraženima da bi se zbližili s ostalim za-

tvorenica, ili potencijalnim potkazivačima. Ali to još nije bilo najgore: potkazivanje se u logoru smatralo nečim prirodnim. Sve je nervirao pre svega način Gorcevljeva držanja: izgledao je kao čovek koji je samo jednom nogom slučajno skliznuo u logor, dok je drugom čvrsto stajao na slobodi. Tamo su smeli ipak da se drže jedino specijalisti sa »teerovskog kotla«, ali nikad obični zatvorenici sa opštih radova. Stoga su se i širile glasine da je Gorcev pre hapšenja radio u NKVD-u.

Sam on — sigurno nesvesno ili iz gluposti — činio je sve da bi se te glasine potvrdile. Kad god bi se kraj vatre on umešao u razgovor, upustio bi se u kratke, besne tirade protiv »narodnih neprijatelja« bačenih u logore, braneci pri tom »partiju i vladu«. Ograničeno, tupo lice fanatika lukavih, podlih očiju, s velikim ožiljkom na desnom obrazu nagonski bi mu se ozaravalo smeškom kad bi izgovarao te dve magične reči: »partija i vlada«. Jer on je ovamo stigao — kako je jednom nehotice izjavio — »greškom«, i ubrzo će se vratiti na svoju predašnju, »odgovornu dužnost«. Sada su ga zatvorenici gledali više nego s nenaklonošću, bila je to ne-skrivena mržnja.

Ne iz naklonosti, nego više iz radoznalosti nekoliko puta sam pokušao da mu se približim. Bilo je nečeg opčinjavajućeg u mogućnosti da se porazgovara s čovekom koji je sedeći u logoru gledao na njega očima komunista sa slobode. Ali Gorcev je mene izbegavao baš kao i druge, na pitanja odgovarao grubostima i nije obraćao pažnju čak ni na provokativna dobacivanja. Samo jednom je dopustio da ga uvuku u razgovor o kapitalističkom okruženju, iz čega sam izneo zaključak da je popularno gledište po kome je mlado pokolenje komunista prosto banda najamnika vernih svome vodi, spremnih da ga napuste pri prvoj pogodnoj prilici — duboko pogrešno. Za stotine hiljada Gorcevih boljševizam je jedina religija, jedini pogled na svet kakvo-me su ih naučili u detinjstvu i mladosti. Ljudi tipa Zinovjeva, Kamenjeva ili Buharina mogli su preživljavati svoja »ideološka skretanja« kao najkrupniji poraz koji je njihov život nenadano lišio svakog sadržaja, mogli su da pate, da se osećaju izdatima ili čak da se slome — ali bez obzira na sve to mora da su u sebi sačuvali dosta poredbenih kriterijuma, nekakav raniji kritizam, da bi u trenucima trezvenosti mogli pogledati na ono što se s njima i oko njih dešavalo, sa strane i nekako kao iz istorijske distance. Za ljude tipa Gorceva slamanje vere u komunizam, jedine vere kojom su se dotle u životu rukovodili, bilo bi jednako sa gubitkom pet glavnih čula, pomoću kojih čovek poznaje, određuje i ocenjuje svet koji ga okružuje. Stoga zatvaranje za njih skoro nikad nije bilo podstrek za raskidanje monaškog zaveta, pre su se prema njemu odnosili kao prema privremenoj epitemiji zbog narušavanja discipline svoga reda, i čekali su dan oslobođenja s još većom spremnošću da se povinuju i pokore. To što su epitemiju morali provoditi u paklu ništa im nije govorilo, a ako i jeste — onda je samo potvrđivalo da pakao odista postoji, i jao onima koje za greh protiv učenja Boga Oca pogodi izgnanstvo iz raja.

Jedne večeri zavesa nad Gorcevljevom prošlošću malo se pridigla. Posvađao se zbog neke sitnice sa grupom »nacmena« u uglu barake — i u nastupu besa kakav u njega ranije nismo zapažali, šćepala je

najbližeg Uzbeka za revere halata i počeo ga drmusati, procedivši kroz stisnute zube: »Ja sam takve Basmace kao ti u tucetima streljao kao vrapce na grani!« Stari Uzbek, koji je sedeo na turski podvijenim nogama na ležaju, jarosno je nešto promuklo progovorio na svom jeziku, i lice mu se do krajnosti izobličilo: ispod koso zažmirenih očiju on pogledima kao da je sekao napadača kinžalom, gornja usna s tankim otromboljenim brcima nervozno je zadrhtala, otkrivajući niz belih zuba. Naglo je munjevitim pokretom odbio uvis obe Gorcevljeve ruke, i lako pognuši telo napred, iz sve snage mu pljunuo u lice. Gorcev se bacio u tuču, ali su mu ruke kao kleštima šćepala dva druga »nacmena« koji su skočili s ležajeva. Posmatrali smo tu scenu čutke, ne mičući se s mesta. Znači, on je gušio ustanak »Basmaca« u Srednjoj Aziji! A tamo nisu slali bilo koga, o ne! Slali su samo svoje najpouzdanije, partijsku elitu. Kada se požalio Trećem odeljenju, to je ostalo bez posledica — starog Uzbeka čak nisu pozivali na saslušanje. Možda zato što je Gorcev nehotice potvrdio ono o čemu se u Rusiji nije moglo glasno govoriti? Ili možda zato što Gorcev, uprkos prividima, nije izvan zone imao jakih zaštitnika, nisu ga štatile nekadašnje veze i bio je otkriven za udarce? U svakom slučaju, za brigadu u kojoj je radio bio je to dobar znak. Jer radilo se samo o tome da se Treće odeljenje u tu stvar ne meša, i da makar jednog od nekadašnjih »svojih« prepusti osveti.

Oko Božića je kroz Jercevo prolazila etapa iz Kruglice prema Pečorskim logorima. Zatvorenici su tri dana proveli u transportnom centru, a uveče su navraćali k nama u barake, tražeći poznanike. Jedan od njih je, prolazeći pored Gorcevljeva ležaja, naglo zastao i prebledeo.

— Ti ovde? — prošaptao je pobelevšim usnama.

Gorcev je podigao glavu, takođe prebledeo, i povukao se k zidu.

— Ti ovde? — ponovio je došljak, polako mu prilazeći. Onda kao mačor skoči na njega šćepa ga za grlo, obori ga na ležaju na leđa, pritisnu mu desnim koleonom grudi i izbezumljeno počeo da mu lupka glavom o daske ležaja.

— I tebe su spapćili?! — vikao je, prateći svaku reč udaranjem Gorcevljeve glave o daske. — Najzad i tebe spapćili!? Ali prste si umeo da lomiš vratima, igle da zabijaš pod nokte, da biješ po zubima, da udaraš nogom u jaja, čizmom u truh. . . Ali prsti su mi srasli, srasli, i sad ću te ugušiti, gade, ugušiti. . .

Iako mladi i na prvi pogled jači, Gorcev se držao kao odrveneo i nije umeo da se brani. Tek posle nekoliko sekundi se prenuo, udario protivnika svijenim kolenom u truh i zajedno s njim se srušio s ležaja na pod. Oslonivši se rukama o najbližu klupu, skočio je na noge, i s licem izobličeni od straha potrčao prema izlazu iz barake. Nekoliko »nacmena« iz ugla preprečiše mu put. On se osvrte — odnatrag je stajala njegova sopstvena brigada, gledajući ga neprijateljski. Onaj što ga je napao sada mu je prilazio sa železnom šćepkom koju mu je dodao neko sa gornjeg ležaja. Istovremeno je prsten s obeju strana počeo da se steže. Gorcev je zinuo da krikne, ali od »nacmenske« strane mu pade na glavu drveni poklopac od čabara. Gorcev se srušio na pod, pljujući krv. Ostacima snaga pridigao se na kolena, polako pogledao zatvorenike što su mu prilazili, i povikao prodornim glasom:

— Ubijaju, stražaru, ubijaju! . .

Dimka skliznu sa svog ležaja i u punoj tišini, lupajući o pod svojom protezom, uputi se prema izlazu, i navuče zasun na vrata. Sa gornjih ležaja na Gorceva pade bušlat, i odmah posle toga posuše mu se po glavi udarci šćepkom. On zbaci sa sebe bušlat i ljuljajući se kao pijan, krete prema svojoj brigadi. Nabasa na ispruženu pesnicu, i odskočivši kao gumena lopta, zaljulja se i nastavi se vući, rigajući krv. Predavali su ga iz ruke u ruke, dok se najzad, sasvim klonuo, ne srušila na pod, nagonski se uhvativši rukama za glavu i kolenima zaklonivši truh. Ležao je tako neko vreme, svinut u klupko, zguzvan i rigajući krv, kao mokra krpa. Nekoliko zatvorenika pride mu, udarajući ga cokulama. Nije se mrdao.

— Je li živ? — upita onaj što ga je razobličio. — Islednik iz harkovskog zatvora, bračo. Poštenje ljude je tako tukao da ih rođena mati ne bi poznala. — Uh, gade! — viknu žalosno.

Dimka pride oborenome s vedrom četina u vodi i izli mu ga na glavu. Gorcev se pomeri, teško uzdahnu i ponovo zamre.

— Živ je — reče brigadir drvoseča — ali neće dugo.

Sledećeg jutra Gorcev je ustao sa svog mesta, umio s lica tragove usirene krvi i teturavo se odvakao prema ambulanti. Dobio je jedan dan poštede. Ponovo je pošao izvan zone i vratio se praznih ruku. Sada je bilo jasno. Treće odeljenje predavalo je zatvorenica na žrtvu jednoga od bivših svojih. Počela je neobična igra, u kojoj su progonitelji sklopili čitljivi savez s progonjenima.

Posle toga otkrila Gorcevu su u šumskoj brigadi dodelili najteži posao — da ruši borove »lučnom« testerom. Za čoveka nenaviknuta na fizički rad, a na seču drveća naročito, to je sigurna smrt ako te bar jednom na dan ne smene i ne pošalju na spaljivanje granja. Ali Gorceva nisu smenjivali, on je testerio po jednaest časova dnevno, mnogo puta padao od umora, gutao vazduh kao utopljenik, sve češće pljuvao krv, trljajući raspaljeno lice snegom. Kad god bi se pobunio i očajnički bacao testeru na zemlju, brigadir bi mu prišao i mirno rekao: »Vračaj se na posao, Gorceve, jer ćemo te dokrajčiti u baraci!« I on se vraćao. Zatvorenici su gledali njegove muke s tim većim zadovoljstvom što su se one više produžavale. Oni su odista mogli da ga dokrajče za jedno veče — sada, kada su dobili dopuštenje odozgo. Ali hteli su po svaku cenu da odlože njegovu smrt do u beskraj, hteli su da on oseti isto ono na šta je sam nekad osuđivao hiljade ljudi.

Gorcev je još pokušavao da se bori, iako je, naravno, već znao da mu je borba uzaludna, kao što je nekad uzaludna bila borba njegovih žrtava u isledenjima. Pošao je lekaru da zatraži poštedu, a stari Matvej Kirilovič ga čak nije stavio na listu bolesnih. Jednom je odbio da pođe na posao — i bacili su ga na četrdeset osam časova u samicu dajući mu samo vodu, a treće dana silom su ga poterali u šumu. Sporazum je delovao uspešno — obe strane časno su ispunjavale svoje obaveze. Gorcev se svaki dan vukao na samom kraju brigade, išao polupriseban i prljav, u groznici, noću je strašno ječao, pljuvao krv i plakao kao dete, moljajući po danu da mu se smiluju. Da bi se zabava produžila, dobio je treći kotao; on svojim radom, doduše, nije zasluživao ni prvi kotao — ali brigada nije žalila svoje postotke da bi prihranila žrtvu. Najzad, pred kraj januara, posle jednogomesečnih muka, onesvestio se na radu. Javila se opasnost

da će ovoga puta najzad morati da ga pošalju u bolnicu. Vozivoda, koji je kao obično, dovezio u šumu »nagrada jelo« za stahanovce i družio se sa brigadom drvo-seča, morao je da ga prenese u zonu posle okončanja radnog dana. Uveče je šumska brigada laganim korakom krenula prema zoni, a za njom, na rastojanju od nekoliko stotina metara, vukle su se

ko svakodnevno, s nastankom noći, mora da navikava na svoju sakatost. Sigurno otuda njegove stalna razjarenost i razdraženost koji graniče s paničnim strahom od nailazeće noći. U šumskim brigadama koje su radile samo po danu i u udaljenosti nekoliko kilometara od logora, već oko tri popodne, kada je sumrak olako navlačio sivu izmaglicu preko ble-

ljem u svom kabinetu i opladio se da će od prve pogoditi metkom Staljina u oko — portret je visio na zidu pred njima. Opkladu je dobio, a život proigrao. Nekoliko meseci kasnije, kada je na taj događaj bio potpuno zaboravio on se s tim prijateljem zbog nečeg sporečkao. Sutradan su ga u kabinetu čekala dva oficira NKVD-a. Pregledali su portret i na mestu izneli optuž-

Mali zatočenici s majkama, u Kuli logora Stara Gradiška, jula 1942. godine; bila je to strašna kula, sa svim onim što se u njoj odigravalo, neopisivim — istureno odeljenje Pakla...

sanke s onesvećenim Gorcevom. Ali nije više stigao do zone — na straži se pokazalo da su sanke stigle prazne. Vozivoda je objasnio kako je sve vreme sedeo na prednjem delu sanki i nije čuo kada je telo palo u meki sneg, koji je u bederima ležao s obeju strana puta. Tek oko devet uveče, kada je oružani pratilac povečerao, krenula je u potragu za Gorcevom spasilačka ekipa s upaljenom buktinjom. Pred ponoć smo kroz prozore naše barake ugledali na putu od šume svetleću tačku, ali umesto u zonu, sanke su skrenule u pravcu grada. Gorceva su našli u dva metra visokom smetu koji je zasuo potok — mora da je isturenom nogom zakacilo za ogradu mosta. Smrznuto telo otpravili su pravo u jercevsku mrtvačnicu.

Još dugo posle Gorcevljeve smrti zatvorenici su se sećali svoje osvete. Jedan moj poznanik, inženjer u koga sam imao poverenja i kome sam ispričao okolnosti događaja na seči šume, gorko se nasmejao i rekao:

— No, najzad su i nama dopustili da osetimo kako je revolucija srušila stari poredak. Ranije su robove bacali na hranu lavovima, a sad lavove bacaju da ih prožderu robovi.

»Staljinov ubica«

Dopunsko mučenje na radu bilo je kokošje slepilo, bolest od koje su ranije ili kasnije zatvorenici u polarnim logorima obolevali zbog loše ishrane, ili tačnije — usled nedostatka masnoća.

Čovek oboleo od kokošjeg slepila prestaje da vidi tek u sumraku, i stoga neka-

doplavog emajla neba, bolesnici od kokošjeg slepila navaljivali su na stražara:

— Vodi nas u zonu, vodi nas u zonu, inače nećemo u nju stići!

To se ponavljalo svakodnevno s nepromenljivom tačnošću i uvek s jednakim rezultatom: brigade su izlazile iz šume u pet, i posle jednočasovnog hoda preko snežnih smetova stizale u logor oko šest, već u potpunom mraku.

Izgled kokošje slepih, koji su ujutro i uveče, ispruživši ruke napred išli po zaleđenim stazama što su vodile prema kuhinji, bio je u zoni isto tako običan kao i izgled pogrbljenih pod drvenim obranicama vodonoša koji su brzo išli sa svih strana, glasnim stupanjem gnječeći na stazama sneg što je navejao noću, i zbijali se oko bunara u crnu, oštro ocrtanu grupu. To su tokom čitavog dana bili jedini trenuci kada je logor podsećao na ogromni akvarij, do vrha napunjen crnom vodom i dubinskim ribama koje se kao senke komešaju u njemu.

Kokošje slepe nisu, naravno, slali na poslove koji traju do kasno u noć. U našoj brigadi nosača nije ih uopšte bilo, iako su samo kod nas mogli da se izleče. Samo nama se s vremena na vreme dešavalo da možemo iz prehrambene baze ukrasti komadić slanine. Bio je to svojevrstni začarani krug: kod nas bi oni mogli da se izleče od kokošjeg slepila, ali nisu mogli stići u našu brigadu zato što su болоvali od kokošjeg slepila.

Sećam se da je samo jednom s nama pošao na posao novi zatvorenik, čutljiv čovek stroga lica i crvenih očiju. Dobio je deset godina zbog smešne krivice. Nekada, kao visok činovnik jednog od narodnih komesarijata, malo je popio s prijate-

nicu. Sudilo mu je u odsustvu (u dvostrukom značenju reči) Vanredno veće. On je već odsedeo sedam godina, preostajale su nu one najteže tri, pod uslovom da mu presudu ne produže. U našu brigadu je došao posle dugih molbi — kako je govorio opisujući širok krug rukom oko sebe — da bi se »malo zalećio«.

Upravo smo istovarali, podelivši se u grupe od po sedam ljudi, tri ogromna pulmanova vagona brašna. Jurili smo kao davoli: obećali su nam da će nas odmah posle istovara poslati u zonu. On je početka radio dosta dobro, ali kad se počelo smrkavati, odjednom je počeo zaostajati. Propuštao je svoj red, u vagonu namerno upuštao vreće, i dugo ih potom zašivao, svaki čas odlazio u stranu. U našoj grupi, srećom, bio je samo jedan »urka«, a politički su se pravili da ništa ne zapažaju. Rusto Karinen, Finac, čak mi je šapuo na uho smešno izgovarajući ruske reči: — Старик не стиже.

Ali kada je počelo sasvim da se smrkava, starac je portirao pratioču da mora otići radi nužde, i laganim, kolebljivim korakom pošao u nužnik. Dugo se nije vraćao, tako da je čak »urka« Ivan, uz gundavo odobravanje obaju Nemaca, počeo da se obraća našoj savesti, da radimo u grupi, a da se norma potom obračunava po jedinkama, svima jednako. Iznenađeno se pored vagona kao bela mrlja pojavilo njegovo lice, i ja opazih da se sav tresе.

— Šta ti je? — upitah zastajući kraj njega.

— Ništa — odgovori brzo, tražeći me u mraku rukom, iako se na podlozi svetlucava snega videlo u radijusu od pet meta-

ra kao na dlanu. — Ništa, malčice mi pozlilo.

— Idi po vreću, jer će te najuriti odavde! — viknuh u odgovor i potrčah prema vagonu. Trenutak kasnije videh kako stupa po gredi prebačenoj između vagona i pristupa magacinu. Išao je polako kao ore, ali dosta pouzdano, visoko podižući roge kao sputan rasni konj. I opet dugo nije izlazio, tako da smo počeli gubiti strpljenje. Oba zatvorenika koji su dodavali vreće u vagonu potom su ispričali kako su morali, ne shvatajući u čemu je stvar, da mu stavljaju vreću pravo na leđa, Zamolio ih je za to kratkim, drhtavim okajanjima. Najzad se pojavio u vratima vagona i počeo nogom napipavati gredu. Išaao ju je, u dva skoka preskočio pola puta i stao. Onda je podigao desnu nogu i vis i nekoliko puta njome razmahnuo kao balerina koja se diže na vrhove prstiju, ali svaki put je nailazio na prazninu — preda je bila vrlo uska — stoga ju je oprezno spustio i u očekivanju zastao. Sve je o zajedno bilo malo smešno u svom neojmljivom tragizmu, i uopšte nas nije navodilo na saosećanje. Tek potom smo razumeli da nam je bilo dato da gledamo grotesknu, patresnu igru smrti, ali tada se Karinen samo nasmejao, a Ivan je srdito viknuo:

— Hej, ti, Staljinov ubica, kakav to cirкус stvaraš?

I tada začusmo čudan zvuk, da li uzdah ili jecaj, a »Staljinov ubica« se na petama polako okrete natrag prema vagonu. Očigledno je bio rešio da se vrati.

— Jesi li poludeo? — viknuh. — Pričestaj, pomoći ću ti!

Ali već je bilo kasno. On se oštro isprario, i nagnuvši se napred — a zapravo u stranu — još nekoliko sekundi pokušavao da uhvati ravnotežu, posle čega se zajedno s vrećom stropoštao na zasnežene račnice.

Svi smo strčali s nasipa i okupili se oko njega.

— Kokošje slepilo — promrmlja on, stresajući brašno s ogrtača i brišući okrvavljeno čelo. — Mislio sam proći će — dodade.

muke. Učinilo mi se da plače. A možda je samo skupljao za sebe šaku brašna, kao plaćajući za taj poslednji put najvišu cenu — cenu stavljanja svega na jednu kartu? Ne znam. Isto kao što do danas ne znam kako je u logoru skrivao svoje kokošje slepilo i kako je zamislio svoju konačnu pobjedu nad njim. Kad smo se vraćali u zonu, vodio ga je ispod ruke brigadir. Kad su nas na straži pretresali, i džepovi, i maramica bili su mu prazni. Sledećeg jutra je s kaznenom brigadom pošao u šumu. U šumu! Za čoveka koji je već proveo osam godina u logorima to je označavalo ići u sporu smrt.

On je zaista i umro od iznurenosti posle nekoliko meseci. Kad sam ga sreo nekoliko dana pred smrt, već dugo se nije kupao, lice mu je podsećalo na naboran limun, ali ispod gnojivih trepavica na svet su još gledale groznicom raspaljene oči, na koje je glas navlačila mreću ludila. Nije trebalo biti iskusan zatvorenik pa da se odmah oceni da ga od ludila deli jedva nekoliko dana, a da to u njemu dogorevaju poslednji ostaci ljudskog dostojanstva. Stajao je s praznim kotličem u rukama, naslonjen na balustradu velikog podijuma pred kuhinjom, a naišao sam na njega baš u trenutku kada je kuvar kroz prozor pružio moju limenku napunjenu supom. Zaudarao je tako strašno da sam se nehotice odmaknuo. Sigurno je već izgubio kontrolu nad najelementarnijim ljudskim refleksima i spavao je tako ne svlačeći se, grozničav i slab, okružen svojim tvrdim oklopom od izmetina. Nije me prepoznao. Samo je tiho zacmizdrio, gledajući u prazno:

— Daj malo supe — i dodao, kao pravdajući se zbog tako drske molbe. — Najređe.

Nalio sam mu u kotlič sve i gledao ga, zadržavajući disanje. Drhtavim rukama prineo je kotlič ustima, i prljeći usne, halapljivo pio vrelu tečnost, gundajući i skoro režeći. Posle toga, kao da me tu uopšte nije bilo, dva tanka mlaza potekla su mu iz uglava usta, odmah se stežući u ledene

— Kontrarevolucionarima ne dajemo repete — viknuo je.

Posmatrao sam malo ta dva lica, razdvojena staklom s lednim šarama. »Staljinov ubica« zurio je u čabar pogledom u kome su se usredsredile sve smrtno zadihane moći uma i tela. U njegovom licu ocrtavao se nadljudski napod da se nećeća seti, da nešto razume. Zaoštrene crte kao da su se uzalud trudile da probiju staklenu pregradu. Sve slabije, isprekidano disanje ostavljalo je suzne tragove na zaleđenom staklu, koje je ličilo na ogromno, zamagljeno oko. Odjednom je zamahnuo desnom rukom, kao da će udariti. Zaustavih mu ruku.

— Idemo — reko mu — nemaš ništa od toga. Povešću te do barake.

Nije se otimao, pošao je poslušno, sav poslušno zgrčen i unutrašnje iščašen kao krpena lutka iz koje su izvadili štapić. I opet — kao nekada — da li uzdahnu ili zajeca.

— Banditi — prokrklja najzad — banditi, banditi.

— Ko? — upitah ne misleći.

— Vi, vi, svi — viknu razdirućim glasom, i oslobodivši se iz moga stiska, potrča.

Izgledao je kao golem pacov pokriven kanalizacionom nečistoćom, iznenada uhvaćen u mlaz svetla. Nekoliko puta se zavrteo u mestu, kao da nije imao kuda da pobegne. I odjednom se zaustavio i okrenuo se prema meni.

— Ja sam ubio Staljina! — glas mu je prešao u grlen, bezuman urlik ludaka. — Ja, ja, ja. . . Ubio sam ga kao psa. . . — nasmeja se s gorkim trijumfom.

Bio je previše slab da bi sve shvatao. Ali još je bio dovoljno jak da bi razumeo onoliko koliko zahteva lagana smrt, koja steže za grlo.

A pred smrt, kao da prima poslednje pričešće, hteo je da primi na sebe zločin koji nije izvršio, čin koji nije ispunio. Kroz toliki niz godina nije znao zbog čega pati. Sada je pak pozeleo da prizna, pozeleo da nađe svoje mesto u toj okrutnoj i neshvatljivoj presudi sudbine, koju su mu dali da potpiše pre sedam godina. Braneći se od

Mrtvu beb u povuju, nasred logorskog dvorišta, snimio je Mate Nađ istog dana, 25. aprila 1945. godine, kada je oslobođen logor u Staroj Gradskoj

Kasnije, protrčavajući s vrećama i po vreće, gledao sam ga kako sedi dole, pod gredom. Sagnuvši se, oprezno je obema šakama kupio brašno sa snega i podsećao na čoveka za kaznu bačena s nebeske visine u pakleni bezdan, na najteže

iglice. Posle čega je, kao da me tu nije bilo, prišao kuhinjskom prozoru i pritisnuo uz okno bradato lice. Unutra je, naslonjen nad čabar sa supom koja se dimila, stajao je lopov Fedka (političke nisu puštali da rade u kuhinji) i veselo se smejaio.

nepoznate budućnosti, trzajući se u okovima sadašnjosti, ratifikovao je prošlost koju su mu na leđa natovarili — da bi bar na trenutak pre agonije spasao osećaj realnosti i vrednosti svoga postojanja što se gasilo.